

Několik poznámek k antropologii Pierra Teilharda de Chardin s ohledem na filosofii výchovy

Autor: Michal Černý

Abstract

Some Notes on the Anthropology of Pierre Teilhard de Chardin with Regard to the Philosophy of Education. – Pierre Teilhard de Chardin certainly one of the most original and intellectually influential thinkers of the twentieth century. The paper tries to offer some selected thoughts of his anthropological concepts that are relevant to the issue of philosophy of education. One such concept is understood as being capable of reflection, actively shaping the universe and involved in the evolution. Great emphasis is placed on the de Chardin human activity and social dimension of human existence. Happiness is understood as a natural reward for active going out of himself.

Keywords: vědomí, štěstí, růst, noosféra, člověk, evoluce, de Chardin, věda

Klíčová slova: consciousness, happiness, growth, noosphere, human, evolution, de Chardin, science

Předběžné poznámky

Pierre Teilhard de Chardin nepochybně patří mezi myšlenkově nejvlivnější a nejoriginálnější myslitele dvacátého století, (Grinker 2010: 479) a to i přesto, že jeho dílo je z řady důvodů vnímáno jako kontroverzní či dokonce protikřesťanské. De Chardinovo dílo je mimořádně obsáhlé a není snadné je popsat v celé komplexnosti. My se v článku zaměříme na některá antropologická východiska, která jsou s jeho myšlením spojená, a která mají zásadní vliv také na filosofii výchovy. Základní otázky, které je třeba si při studiu de Chardinovy antropologie v kontextu filosofie výchovy položit, jsou: Kdo je člověk a jaký je jeho vztah k evoluci a vesmíru? Co je štěstí? V čem spočívá smysl výchovy?

Na tomto místě je třeba učinit ještě několik předběžných poznámek. Předně je nutné říci, že Pierre Teilhard de Chardin není autorem odborných textů,¹ tak jak jsou chápány námi dnes. Je především básníkem, člověkem pracujícím se slovy, která překračují svůj vlastní význam. Řada kontroverzí může být spojena s tím, že právě tuto jeho poetickou životní pozici špatně či nedostatečně pochopíme.² Tento básnický styl prochází všemi jednotlivými spisy a pochopení textů může činit značně obtížnějším.

¹ Pakliže nepočítáme jeho odborné texty jako paleontologa či geografa, jakými jsou například Black, Davidson et al. (1933) či de Chardin (1931).

² Z druhé strany je třeba připustit, že námitka kritiků může být analogická – mnoho pozitivních reflexí díla francouzského jezuita je spíše vlastní projekcí autorů do pěkných bezobsažných formulí či překroucením díla jako celku.

Druhá poznámka je teologická. Ač je autor často silně kritizován za to, že měl údajně evoluci podrobit Bohu nebo že zbavuje svět nadpřirozena, (von Hildebrand 1998) nebudeme na tuto kritiku brát příliš velký zřetel. Budeme sledovat antropologickou linii (a jen tam, kde to bude nezbytné, ukážeme určitý teologický přesah), aniž bychom hodnotili ontologii nutného jsoucna. Z teologického rámce bude nutné se letmo dotknout soteriologické a eschatologické pozice. Dílo autora je ovlivněno také dobou, ve které vzniká. Narodil se v roce 1881, takže do počátku jeho vědecké kariéry i kněžského působení vstoupila první světová válka.³ Umírá v roce 1955 zasažen hrůzou druhé války. Svůj život prožívá v době, kdy se myšlenkově prosazují existencialisté a s nimi také otázka po tom, kdo je člověk, jaký je jeho charakter a v čem spočívá jeho zodpovědnost vůči celku. Jestliže je kritizován za panteistickou pozici, tak oproti hlavnímu proudu francouzské existencialistické filosofie je velice konzervativním a opatrným.

De Chardin sám sebe vnímá v první řadě jako vědce – cítí se být paleontologem, geologem, biologem. Ostatně místa, která mu byla na univerzitách nabízena, měla právě takový charakter. Tím se ale jeho osobní reflexe nevyčerpává. Akcentuje nutnost celistvého, holistického přístupu. Není Francouzem ani Evropanem, ale Světobčanem. Místa na univerzitách nepřijímá, protože by zde nemohl mluvit o filosofii a Bohu. Tento holistický koncept se pak odráží v celém jeho díle. Na jednu stranu hovoří o přírodovědných faktech, na stranu druhou jim přidává filosofickou či teologickou interpretaci. Přitom mezi nimi strukturně poměrně jasně odlišuje, ač je v žádném případě neodtrhává od sebe. Tímto prizmatem je třeba se dívat na jeho jednotlivá díla, eseje a myšlenky. Další zasazení do jeho myšlenkového kontextu bude zřejmé ze stručného pohledu na jeho životopis.

Život a dílo

Narodil se 1. května 1881 ve francouzském Orcines, jako čtvrté ze sedmi dětí. Celou jeho životní dráhu silně nasměrovali rodiče. Matka byla velice nábožensky založená, především pod jejím vlivem později vstoupil do noviciátu. Otec byl francouzským aristokratem druhé poloviny 19. století. Nejen že pečoval o své panství, ale intenzivně se zabýval především geologií. Nadšení pro vědu bylo v těchto společenských kruzích na jednu stranu společensky vítané, ale také (alespoň u jeho otce) jednoznačně upřímné. Tento zápal pro přírodu, která má svá tajemství, která je možné vhodnou metodou odhalovat, a zkoumání minulosti jej přivedl k profesi, ve které za života došel největšího uznání – paleontologii.

Po maturitě na gymnáziu vstoupil roku 1899 do jezuitského noviciátu v Aix-en-Provence, avšak již v roce 1901 musel rodnou zemi opustit a ve formaci a studiu pokračovat ve Velké Británii. Mezi lety 1905–1908 učil fyziku a chemii na jezuitské koleji v Káhiře v Egyptě. Ve svých studiích pokračoval mezi lety 1908–1912 v Hastingsu, kde se věnoval teologii a v roce 1911 byl vysvěcen na kněze. Poté od 1912 do 1914 studoval geologii a pracoval v paleontologickém oddělení přírodovědného muzea v Paříži. Jeho akademická dráha byla narušena čtyřmi lety strávenými na frontě. Za svoji odvahu dostal Řád čestné legie. Roku 1922 se stal doktorem přírodních věd.

V roce 1923 poprvé navštívil Čínu, kde také mezi lety 1926–1945 dosáhl největších objevů, když se podílel na nalezení a identifikaci sinantropa, tedy člověka čínského. V této

³ Od srpna 1914 (vysvěcen na kněze byl 1911) sloužil jako nosič raněných čtyři roky na frontě, kde dva jeho bratři za války padli.

zemi také prožíval druhou světovou válku. Od roku 1951, až do své smrti na Velikonoční neděli 1955 žil v New Yorku. (de Chardin 1990: 11–25) Už za života se setkával na jedné straně s uznáváním svých vědeckých kvalit, ale také odmítáním některých svých názorů – ať již jde o otázky dědičného hříchu, evoluce a jejího vztahu k otázce vykoupení či spásy. Zde je možné jen učinit poznámku, že jeho představeným nevalila obecná evolucionalistická poloha, jako spíše její interpretace ve vztahu k teologickým problémům. Sám de Chardin se snažil své názory vysvětlovat a s představenými diskutovat. Nutno říci, že bez většího úspěchu. Mezi jeho nejvýznamnější díla patří *Vesmír a lidstvo*, *Místo člověka v přírodě* a *Jak věřím*.⁴

Kdo je člověk?

P. T. de Chardin není v žádném případě naturalista či materialista. Člověka vidí nejen jako soubor hmotných struktur, ale vnímá nutnou existenci jeho duše. „Z čistě pozitivistického hlediska je člověk tím nejtajemnějším a nejvíce zavádějícím předmětem, s jakým se věda kdy setkala... Fyzika dospěla k prozatímnímu popisu světa atomů. Biologii se podařilo zavést do konstrukcí života jasný řád. Antropologie, opírající se o fyziku a biologii, vysvětluje, jak zná strukturu lidského těla a jisté mechanismy jeho fyziologie. Ale i když se všechny tyto rysy dají dohromady, portrét zřejmě neodpovídá skutečnosti.“ (de Chardin 1990: 139) De Chardin pak v dalším poukazuje na skutečnost, že biologický popis člověka nemůže vést k jeho zásadnímu oddělení od lidoopů.

Popis pomocí vědy je sice možný a z řady důvodů také vhodný a užitečný, ale nikdy nebude úplný. Je jen otázkou dobového kontextu, že se podobně nevyjadřuje také o vědách společenských. To co nás odlišuje od zvířat, je v první řadě fenomén (sebe)reflexe. (de Chardin 1990: 140) Schopnost nazírat sám sebe, stejně jako poznávat svět a uvažovat o něm z jiné než čistě počítkově aktuální perspektivy, je pro de Chardina klíčovou charakteristikou lidského bytí. Člověk se díky reflexi může obrátit k sobě samotnému, je schopen vnitřního života a tím vzniká zcela nový prostor bytí. (de Chardin 1990: 141) Toto pochopení, obracení se k člověku samotnému je pro de Chardinovo chápání antropologie klíčové. Člověk je bytostí náboženskou, transcendentující, ale uvědomující si sebe samu. Může hřešit, stejně jako posvěcovat svět a aktivně vstupovat do procesu spolu-stvoření. Autor také velice silně zdůrazňuje roli kolektivu a sociální rozměr bytí. „Slepá ulička izolace“ (de Chardin 1990: 199) je autorem chápána jako nejhorší, filosoficky nejvíce neobhajitelný postoj, který může být zastáván. Již jen proto, že nevede k aktivitě. (de Chardin 1990: 199)

Jeho životní přístup je striktně syntetický – neodmítá sice identitu jednotlivce, ale cíl bytí vidí v bodu Omega, v dokonalém sjednocení celého lidstva, jak sám říká, celé energie světa. Nepřetržitý růst vědomí a vývoj lidského poznání vnímá jako základní charakteristiku bytí člověka. Bez tohoto růstu a překonávání sebe sama není život. Je to on, kdo výrazně otvírá otázky práce, utrpení i bytí v kontextu celého lidstva. Nic nečiníme zcela izolovaně, lidstvo je jednotný organismus, každý hřích je jedem celého těla, každý dobrý skutek ale též zdrojem posvěcení celku. (Vrána 1997: 75–81)

Celý vesmír je možné chápat jako ustavičnou evoluci, (Dobzhansky 1968: 245) avšak nikoli jako slepý soubor pokusů a omylů darwinovského charakteru, ale jako uspořádaný vývoj s jasným směrem. Evoluce začíná v bodě Alfa, který můžeme charakterizovat jako

⁴ Všechna tři vyšla také česky.

kosmologický začátek vesmíru. V něm začínají vznikat hmotné struktury a živé objekty. S přítomností člověka vzniká vědomí a osobní duše, což nazývá noogenezí. (de Chardin 1990: 147n) Jde o zcela zásadní kvalitativní skok v dějinách vesmíru, nikoli o pouhou epizodu, záblesk nepatrný z hlediska celých dějin. (Steinhart 2008)

Skrze přítomnost člověka si vesmír sám začíná uvědomovat sám sebe, a tak vzniká nová vrstva bytí, noosféra. Dalším zvratem je inkarnace spasitele, Krista, dochází tak ke Kristo-genezi. (Vrána 1997: 89) Ta je nezbytným předpokladem pro završení celého vesmíru, který konverguje k bodu Omega. Antropologie je tak pro de Chardina ontologickou i kosmologickou záležitostí. Na tomto místě si dovolíme ještě dvě důležité poznámky k chápání člověka v konceptu P. T. de Chardina. Předně je člověk součástí přírody, produktem evoluce, i když jeho existence mění kvalitu vesmíru, je stále jeho součástí, je vůči ní zodpovědný a svojí materiální podstatou s ní neodlišitelně spjat. Z toho plyne také jeho zodpovědnost vůči ní a celému kosmu.

Druhá poznámka se týká vztahu člověka a vědy: „Věda v plném moderním slova smyslu je ‚rodná sestra‘ lidstva. Obě ideje (rozumějme věda a víra) vznikly současně a společně rostly.“ (de Chardin 1990: 207) Člověk je povolán aby „dělal vědu“, aby se podílel na růstu poznání a pochopení vesmíru. Člověk je tak na jedné straně chápán jako součást evoluce, proudu, který směřuje k bodu Omega a který nese zodpovědnost za vývoj vesmíru a světa, ale současně jako individuální osoba, která je schopná reflexe, která je její prvořadou povinností.

Aktivita člověka a koncept štěstí

De Chardin klade velký důraz nejenom na zodpovědnost vůči celku či evolučnímu charakteru vesmíru, ale také zdůrazňuje radost jako jeden z klíčových prvků lidského pobytu na zemi. Tuto skutečnost ilustruje na obrazu turistů, kteří se chystají na horský výstup. (de Chardin 2005: 9) První typologickou skupinou, které si všímá, jsou pesimisté či unavenci. Jsou si dobře vědomi toho, co znají, čeho ve svém životě již dosáhli, ale také toho jaká jsou rizika libovolné námahy či práce. Životem spíše procházejí, než aby jej aktivně žili. Tábor nikdy neopustí a vystačí si s pocitem bezpečí. Množství vědomí je u nich nízké a pocit štěstí také. Jde o lidi bez ideálů, snů či vizí, kteří jsou věčně nespokojeni, ale se svojí situací se nesnaží nic dělat.

Druhou skupinou jsou požitkáři (či vychutnavači), již vyrazí kousek nad tábor, aby viděli přes mraky na krajinu. Poznání u nich narostlo na míru, jež jim přináší uspokojení, a tak se mohou zastavit a rozhlížet se po krajině. Avšak ani takový přístup nevede k opravdovému štěstí. Jde o hédonismus, který může být maskován zájmem o ušlechtilé věci, ale je stále povrchní, těkavý. (de Chardin 2005: 10) Cílem je prožít život s maximem libostí a minimem nelibostí. Biblická kniha Kazatel je zřejmě nejzdařilejší kritikou takového životního postoje. Ukazuje bohatého úspěšného člověka, který má vše – peníze, ženy, slávu, moc, dostatek jídla a pití – přesto ale není šťastný.⁵

⁵ Druhá kapitola knihy Kazatel: „Nač padlo mé oko, nic jsem si neodepřel, žádné radosti jsem se nevyhnul... Pak jsem se ohlédl na všechno své počínání, na všechno pachtění, jímž jsem se zabýval: Hle, vše je marnost a honba za větrem! Není nic smysluplného pod sluncem!“ (Kaz 2,10–11)

Poslední třetí skupinou jsou ti, kteří jsou de Chardinem označováni jako zanícenci. Jsou to lidé, kteří jdou k vrcholu pro něj samotný, nekalkulují s balíkem libostí a nelibostí. Nebojí se rizika, námahy ani toho, co musí pro výstup obětovat. Štěstí jim nepřináší uspokojení z dosažených úspěchů, ale růst a cesta samotná. Jen ti mají pravé štěstí, kdo se nespokojí s tím, co mají, a jsou svým životem nasměrováni k růstu. Sám autor pak mluví o štěstí z růstu. Je jen odměnou za vnějších chování, jakýmsi vedlejším produktem, který přináší práce na sobě samém. „Šťastný člověk je tedy ten, kdo nehledá štěstí samo, ale radost, nevyhnutelně nachází s nádavkem, v úkonu, jímž přichází k plnosti a k cíli sebe samého. A ten je vpředu.“ (de Chardin 2005: 11)

Obrat k člověku a snaha vysvětlit a popsat jeho potřeby na základě principu evoluce směřující k tvorbě složitých struktur a nepřetržitého růstu – ať již jde o růst jeho vědomí, které může být kvantifikováno informacemi – konvergencí k bodu Omega. (Černý 2012) Člověk je tak celou svou bytostí nasměrován k růstu, k cíli, který leží mimo něj, který jej transcenduje. Soulad mezi přirozeností a tímto růstem se pak projevuje v pravém, nepomíjejícím a autentickém štěstí.

Smysl výchovy

Z výše uvedeného je zřejmé, jakým směrem se bude filosofie výchovy v podání de Chardina ubírat. „Ať už pociťujeme jakýkoliv sklon pro některé zaměstnání, které leží ve smyslu pociťované plnosti našeho bytí, musí v nás být sklon mnohem podstatnější: sklon pociťovat v nás růst Boha prostřednictvím všeobšáhleho působení jeho přítomnosti.“ (de Chardin 2001: 26) Jakákoli práce či činnost člověka, která je skutečně autentická, má pro něj teologický až liturgický rozměr. Práce je aktivní činností na posvěcování světa, participací na stvořitelském úkolu, pravdivém směřování k bodu Omega.

Primárním cílem výchovy má být ona orientace k růstu. Nikoli jen na úrovni požitkářské, což je v případě klasického edukačního procesu lákavou zkratkou, snadnou možností zaujmout či pobavit studenty, ale transcendingí aktivitou. Studium a růst je otázkou autentického bytí. Druhou rovinou, kterou je třeba akcentovat, je schopnost reflexe sebe sama. Jde o úkon, který nás činí lidmi, který stojí za vznikem noosféry, tedy světa myšlení, etiky, vědy. Bez pečlivé schopnosti uvažovat o sobě a pracovat na sobě není možná nejen výchova, ale také ani autentické prožívání bytí. Na to navazuje pozitivní vztah k vědě, která je hermeneutickou metodou, klíčem k poznávání světa kolem nás. Věda je projevem oné reflexe, růstu vědomí, po kterém autor volá.

Není možné zapomínat na rozměr sociální. De Chardin se úzkostlivě brání tomu, aby člověk prožíval svůj život jen pro sebe. Všechna činnost, práce či aktivita, každá modlitba má pro něj společenský význam či kosmologický rozměr. Jsme zodpovědni za vesmír, kterému přidáváme novou kvalitu, za přírodu, jejíž jsme součástí, ale také za druhé. Obrazy, které popisují spojování proudů vědomí a činnosti, jsou jen akcentací této myšlenky. Z toho vyplývá povolání k aktivitě. Svět má podle francouzského jezuita jasný smysl a cíl, který bychom měli přijmout. Přirozeným se pak stává imperativ volající k aktivitě. Evoluce není něčím vnějším, ale naopak primárně vnitřním procesem, do kterého se musí každý člověk zapojit. Již z úvah o štěstí, které jsme představili výše, je zřejmé, že to nejhorší, co člověk může dělat, je pasivní přežívání. Takovou činnost pak de Chardin považuje za fatální zpronevěření se lidství i božimu povolání k bytí spolutvůrcem světa.

Závěrem

P. T. de Chardin nepochybně patří mezi osobnosti, které způsob myšlení v minulém století ovlivnily zcela zásadním způsobem. Zatímco se většinou hovoří o jeho vztahu k jednotlivým teologickým problémům, nebo je označován jako průkopník aktivního dialogu mezi vědou a vírou, jeho antropologický pohled se zřejmými důsledky pro filosofii výchovy zůstává často jen silně fragmentární a neúplný. Námí nabízený pohled představuje soubor poznámek či črtů, které se snaží ukázat, že jeho myšlenky mohou být pro filosofii výchovy – i po více než půl století po jeho smrti – inspirující a zajímavé.

SEZNAM LITERATURY

BLACK, Davidson et al. *Fossil man in China: the Choukoutien cave deposits with a synopsis of our present knowledge of the late Cenozoic in China*. The Geological Survey of China and the Section of Geology of the National Academy of Peiping, 1933.

ČERNÝ, Michal. Několik stručných poznámek (nejen) k de Chardinově příspěvku k teorii informace. *ProInflow* [online], 2012, č. 2 [cit. 2012-12-20]. ISSN 1804–2406.

Dostupné z WWW: <<http://pro.inflow.cz/nekolik-strucnych-poznamek-nejen-k-de-chardinove-prispevku-k-teorii-informace>>.

DOBZHANSKY, Theodosius. Teilhard de Chardin and the Orientation of Evolution. *Zygon: Journal of Religion and Science*, 1968, č. 3, s. 242–258. ISSN 0591-2385.

GRINKER, Roy Richard, LUBKEMANN, Stephen, STEINER Christopher Burghard (eds.). *Perspectives on Africa: a reader in culture, history, and representation*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. ISBN 978-1-4443-3522-4.

HILDEBRANT, Dietrich von. Nové náboženství Teilharda de Chardin. *Distance* [online], 1998, č. 1 [cit. 2013-08-29]. ISSN 1212-7833. Dostupné z WWW: <<http://www.distance.cz/rocnik-1998/25-rocnik-1998/1-cislo/863-nove-nabozenstvi-teilharda-de-chardin>>.

STEINHART, Eric. Teilhard de Chardin and transhumanism. *Journal of Evolution and Technology*, 2008, č. 1, s. 1–22. ISSN 1541-0099.

TEILHARD DE CHARDIN, Pierre, YANG, Zhongjian. *Fossil mammals from the late Cenozoic of northern China*. Geological Survey of China, 1931.

TEILHARD DE CHARDIN, Pierre. *Slova víry*. Olomouc: Centrum Aletti, 2001. ISBN 80-860-4570-6.

TEILHARD DE CHARDIN, Pierre. *Úvahy o štěstí a lásce*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2005. ISBN 80-867-1548-5.

TEILHARD DE CHARDIN, Pierre. *Vesmír a lidstvo*. Praha: Vyšehrad, 1990. ISBN 80-702-1043-5.

VRÁNA, Karel. *Teilhard de Chardin*. Rychnov nad Kněžnou: Ježek, 1997. ISBN 80-85996-06-05.

(Mgr. Michal Černý působí jako metodik v Kabinetu knihovnictví a informačních studií na FF MU a na Katedře fyziky PedF MU.)